

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
СЕКЦИЯ „ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАЦИОНАЛЕН ВЪПРОС“

ДОЦ. Д-Р МИЛКАНА ИВАНОВА БОШНАКОВА

ЯВОРОВ И МАКЕДОНИЯ (1895–1914)

АВТОРЕФЕРАТ

на ДИСЕРТАЦИЯ за присъждане
на научната степен „доктор на науките“
в научна област: „Хуманитарни науки“
професионално направление: 2.2. „История и Археология“
научна специалност: „История на България“

Членове на научното жури:

Акад. д.и.н. Георги Марков
Чл.-кор. д.и.н. Иван Илчев
Проф. д.и.н. Трендафил Митев
Проф. д.и.н. Димитър Гоцев
Проф. д.ф.н. Боряна Христова
Доц. д-р Василка Танкова
Доц. д-р Александър Гребенаров

София, 2013

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита от научния състав на секция „История на българския национален въпрос“ при Института за исторически изследвания към Българската академия на науките на заседание от 9 юли 2013 г.

Дисертацията се състои от въведение, изложение, структурирано в три части, заключение, справка за приносите на дисертацията, списък на използваните извори и историография, с общ обем 425 страници.

Публичната защита ще се състои на 1 октомври 2013 г. от 12 часа в Големия салон – зала 102 на Института за исторически изследвания към Българската академия на науките, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17.

Материалите по процедурата в съответствие с новия Закон за развитието на академичния състав са публикувани на интернет страницата www.ihist.bas.bg на Института за исторически изследвания към Българската академия на науките.

Пейо К. Яворов е емблематична фигура на духовността в следосвобожденска България. Той е обичан национален и световен поет, драматург, публицист, прозаик, преводач, театрален деец, обновител на родната ни култура. Едновременно с това е и голям общественик – неговата роля в освободителното движение на българите от Македония и Одринска Тракия в периода от началото на века до Балканските войни е значима и дълготрайна. Тогава Македонският въпрос изпъква като първостепенна част от българския национален въпрос, за чието разрешение влагат много усилия младите български държавници, военни, политици, дипломати и най-вече обикновените българи от двете страни на българо-турската граница.

На малко от съвременниците ни е известно, че в истинския смисъл на думата поетът приема каузата за решаването на националния ни въпрос за своя житейска и творческа съдба, посвещавайки на Македония и на хората, живеещи в нея по-голямата част от силите, времето, енергията и творчеството на краткия си 36-годишен живот. Масовото знание по въпроса е, че Яворов е приятел с Гоце Делчев, „влиза“ в Македония с неговата чета през 1903 г. и пише стихотворния цикъл „Хайдушки песни“. Разностранната Яворова народополезна дейност, многократно превишаваща горната представа, остава сякаш в сянката на непомръкващата му поетична слава.

Темата „Яворов и Македония“ е значима за българската култура като цяло, за явороведението и за историята на българския национален въпрос. Наглед конкретна, в нея присъстват и редица съществени теоретични въпроси: устойчивостта на възрожденския идеал и обединяващата сила на националното чувство, надмощието на националното над социалното, свързаността на великите творци със съдбата на своя народ, народопсихологията на българина и др. До момента тя не е била обект на самостоятелен научен анализ. Разбира се, отделни важни

въпроси са изяснени в огромната по обем и разнообразна по съдържание литература за поета, появила се през вече цялото столетие, което ни отделя от деня на неговата смърт. Повечето от заглавията обаче, засягащи отдадеността му на освободителната кауза, представляват част от биографични проучвания или анализи на неговото творчество и са дело най-вече на литератори. За жалост историческите изследвания се броят на пръсти и са съсредоточени върху няколко ограничени епизода. Навярно заради изключителния ръст на Яворов като поет историците с лека ръка го „преотстъпват“ почти изцяло на своите литературни събратя.

В изследването си поставям две основни цели, взаимно свързани помежду си: да проуча и очертая мястото, което заема Македония в живота и в творчеството на Яворов, от една страна, а от друга – на основата на документални източници да изясня и посоча истинското място на поета в освободителното движение на българите след 1878 г. Разрешаването на проблемите е от значение за по-пълното представяне на неговата личност и попълва празнина в общата история на националния въпрос.

Обект на анализ е дейността на Пейо К. Яворов в освободителните организации на македонските и тракийски българи – Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО) и Македоно-Одринската организация (МОО) с ръководен орган Върховния Македоно-Одрински комитет (ВМОК), както и поетичните, прозаистичните и публицистичните творби на Яворов, посветени на Македония. Специално внимание в труда е отделено на неговата публицистика.

Задължителното включване на творчеството на Яворов като обект на изследване налага прилагането на допълнителни методи, освен традиционно познатите в историографията. В частите, посветени на Яворовата поезия, проза и публицистика са използвани методите на лексикално-стилистичния и на съпоставителния литературен анализ, което определя интердисциплинарния характер на труда.

Хронологическите граници на изследването обхващат времето от 1895 до 1914 г. През 1895 г. младият поет публикува първото си стихотворение, вдъхновено от македонската дейст-

вителност, чрез което заявява интереса си към съдбата на сънародниците ни отгатак Рила, а през 1914 г. той слага край на живота си с последни думи, отправени към Македония.

Проучването е осъществено преди всичко на основата на оригинални архивни източници – оригинали на документи, на многобройните вестници, издавани от Яворов, както и на всички свързани с темата периодични издания от 20 век. Архивът на поета е огромен, но разпръснат в няколко архивохранилища в страната – Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ-БИА), Централния държавен архив (ЦДА), Научния архив на Българската академия на науките (НА-БАН), къщата-музей „Пейо К. Яворов“ в гр. Чирпан и къщата-музей „Пейо К. Яворов“ към Националния литературен музей в София. Много документи, свързани с дейността му в освободителното движение се намират в личните архивни фондове на неговите съратници и приятели – Пейо Гарвалов, Тодор Александров, Данаил Крапчев, Тома Карайовов, както и в архивите на двете главни освободителни организации ВМОРО и ВМОК. Ценни материали за Яворовата дейност за Македония се намират и във фондовете на „литературните“ му приятели Михаил Арнаудов, Иван Шишманов, Пенчо Славейков, Владимир Василев и Боян Пенев. Разбира се, най-широко в труда са използвани всички публикувани до момента документи по темата както на самия Яворов, така и на многобройните дейци на движението, действали в близост до поета и оставили спомени за него.

Трудът е структуриран в пет части: Въведение, първа част – „Революционерът Яворов“, втора част – „Македония в поезията и прозата на Яворов“, трета част – „От в. „Дело“ до в. „Вардар“, (Македония в публицистиката на Яворов)“ и Заключение.

Въвеждащата първа част започва с **историографски преглед на темата „Яворов и Македония“**. В него подробно е проследен процесът на развитието на научния интерес към общественото дело на поета и на обнародване на документи по темата.

В продължение на един век (от 1913 до 2013 г.) българските явороведи публикуват над сто изследвания, всяко със свой принос, посветени на дейността на П. К. Яворов в освободителните борби на Македония. За „Яворов и Македония“ споделят свои спомени много съратници на поета в македонската епопея, оставят оценките си биографи, литературни критици и някои историци. Благодарение на техния труд съществени моменти от темата са точно и ясни очертани от фактологична гледна точка. Това се отнася най-вече за четничеството на поета в Македония през 1902–1903 г. и участието му в Балканската война през 1912 г. Сравнително добре е изследван и въпросът за присъствието на Македония в творчеството на твореца.

Първите публикации за „Яворов и Македония“ са журналистически и принадлежат на личности, свързани с Македония. В годините между двете световни войни при чествания на Яворови годишници се появяват десетки статии в периодичния печат, посветени на отдадеността му на освободителната кауза, сред чиито автори са хора на перото като Димитър Талев, Георги Константинов, Йордан Бадев и др. Общото между всички тях е, че анализират главно присъствието на Македония в творчеството на Яворов, много по-слабо е вниманието върху реалните заслуги на поета в освободителното дело.

Тридесетте години на миналия век с основание могат да се нарекат „Яворови“. Тогава се появяват първите публикации на документи на Яворов, свързани с дейността му в освободителното движение, при това направени професионално, с точно разчетен текст, а някои и с приложено факсимиле на оригинала. Началото на „извороведската“ поредица е поставена през 1931 г. от големия журналист и близък съратник на поета в освободителната борба Данаил Крапчев. След него интересни материали публикуват Иван Хаджов, Владимир Василев, Ганка Найденова и др. В събитие за явороведите се превръща обнародването в средата на десетилетието на първата поредица от събрани съчинения на П. К. Яворов. Професионално направените пет тома, служещи и днес за ориентир на изследователите са дело на Владимир Василев.

От литературните критици, изследващи по това време жи-

вота и творчеството на поета, правдиви наблюдения и оценки за отдадеността му на националната кауза оставя Малчо Николов.

По време на социалистическото управление в България проучванията за живота и дейността на Яворов продължават и бележат безспорни успехи, но се осъществяват под строгия контрол на властта. Българската социалистическа яворовистика прави нещо неестествено и вредно – разделя живота и творчеството му на два периода: първият, до 1903 г., е „добър“, защото тогава поетът „се слива с участта на народа“, увлича се в социалистическите идеи, приятел е с Гоце Делчев и се бори против политиката на Върховния комитет в София; вторият, след 1903 до края на дните му, е „лош“, защото тогава Яворов, „попаднал в чуждата буржоазна среда“ на сп. „Мисъл“, се насочва към индивидуализма и символизма, „бяга от обществения живот“, а по отношение на Македонския въпрос „застава на официално държавно гледище“. Ярък изразител на становището е Георги Цанев.

В разцвета на социализма в България обаче се появява основополагащ за явороведението труд: „П. К. Яворов. Летопис за живота и творчеството му“, дело на племенницата на поета Ганка Найденова-Стоилова. Относно изворите за темата „Яворов и Македония“ в Летописа впечатлява следното обстоятелство – широко е представена дейността на поета в освободителното дело до 1903 г., четничеството му в Македония, приятелството с Гоце Делчев, но след това изворите секват и читателят неволно остава с впечатлението, че Яворов преустановява участието си в македонската борба.

В известна степен тази слабост е преодоляна с обнародваните документи по темата, включени в събраните съчинения на Яворов. От 1944 г. до 1989 г. са организирани две издания на негови събрани съчинения, дело на издателство „Български писател“, първото от 1959–1960 г. с редактори Пенчо Данчев, Лилия Кацкова, Милка Марковска, а второто (ползващо се широко и днес) от 1977–1979 г. под редакцията на Севелина Гьорова, Тончо Жечев, Васил Колевски, Милка Марковска и Кръстьо Куюмджиев, с предговор отново на Пенчо Данчев и служебни редактори Милка Спасова и Михаил Неделчев. Важен принос и на

двете поредици е публикуването в отделен том на голяма част от писмата на Яворов до негови близки и съмишленици, при това снабдени с научен коментар и обяснителни бележки. Към общата характеристика на изданията съм длъжна да открия също не толкова наложената идеологическа рамка при поднасяне и коментиране на произведенията, колкото необоснованото от научна гледна точка раздуване на публицистичното творчество на Пейо К. Яворов, без да има сигурни доказателства относно авторството му за редица статии.

През последните десетилетия на 20 век се появяват първите изследвания на професионалните историци К. Пандев, Ц. Билярски, Т. Петров, които анализират отделни аспекти от дейността на Яворов в освободителното движение. Към тях причислявам и книгата на явороведа Зл. Хлебарова „След Илинден“, в която за пръв път е направен опит да се изтъкне значимата обществена дейност на поета след Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г.

След 1989 г. заслуга на изследователя Цочо Билярски е, че продължава да популяризира кореспонденцията на Яворов с Тодор Александров и други „забранени“ преди от БКП дейци на освободителното движение. Многобройните му публикации по темата са обобщени в няколко големи документални сборника. В стойностната поредицата от обявени нови документи за поета през последните години се нарежда и факсимилното издание с разчетен текст и коментар на Яворовите девет лични бележника. Те са особено ценен исторически извор, защото са създаден от поета в самия „център на събитията“ – в Македония.

С подчертан интерес към темата подхожда и литературният критик М. Неделчев в уводната студия „Яворов в националната революция“ към новото издание на събраните съчинения на Пейо К. Яворов в седем тома (2010–2011 г.).

В съвременна Република Македония Яворов е сравнително добре познат като поет, но научният интерес към революционната му дейност е слаб. Едва в последните десетилетия са налице няколко публикации в тази насока. Те се отличават с общо

позитивно отношение към личността на Яворов, от една страна, но от друга – със съзнателното представяне в изопачен вид на революционното му дело. Там не е издадена и не се знае в пълен вид дори Яворовата биография на Гоце Делчев. По-голямо внимание македонските историци обръщат на публицистичната дейност на поета до 1903 г. в издаваните от него вестници на ВМОРО „Дело“ и „Право“, заради политиката им срещу дейността на Върховния комитет „Михайловски-Цончев“ в София.

В македонската историография съзнателно не се изследва значимата публицистична дейност на Яворов след 1903 г., свързана почти изцяло с Македония, както и участието на поета в Балканската война, а за съвместната му работа с Тодор Александров в ръководството на ВМОРО през 1912–1913 г. не се споменава изобщо.

Направеният преглед показва убедително, че през изминалите сто години най-големи и безспорни успехи в своята област постигат извороведите с издирването и издаването на автентични документи по темата и това е много важно, особено за бъдещите поколения. До момента са обявени над 300 документа – на самия Яворов, подписани от него или пряко отразяващи дейността му в освободителното движение, като в това число не влизат многобройните Яворови публицистични статии по Македонския въпрос. Малко са значимите фигури в нашата история изобщо, които могат да предоставят толкова богат изворов материал само за една част от обществената си дейност.

Ясно е освен това, че въпреки успехите на българското литературознание и историопис по темата „Яворов и Македония“, съществуват и редица неизяснени въпроси. Те засягат преди всичко Яворовата публицистика по Македонския въпрос, идейното израстване на поета в движението, ръководната му роля във ВМОРО по време на войните 1912–1913 г. Липсва и отделен обобщаващ труд, посветен на изключителната отдаденост на Яворов на каузата за освобождението на Македония.

Втората част на Въведението е посветена на **„Основните моменти от развитието на освободителното движение на**

българите в Македония до 1913 г.“. Основание за присъствието ѝ са трудностите и лутанията, с които са свързани освободителните борби на българите в началото на 20 в., които слагат своя отпечатък върху развитието и дейността на всеки един участник в тях, включително и върху личността на поета Пейо К. Яворов.

В нея са очертани следните етапи, белязани от характерни събития: 1. От 1893 до 1903 г. – Илинденско-Преображенското въстание; 2. От 1903 до 1908 г. – Младотурският преврат в Империята; 3. 1908 – до 1913 г. – Балканските войни. Специално внимание е отделено на възникването и характерните белези на двете главни освободителни организации – нелегалната Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО) и на легалната Македоно-Одринска организация (МОО) с ръководен орган Върховния Македоно-Одрински комитет (ВМОК). Подчертано е, че първият подпериод е белязан с ярката конфронтация между легалната и нелегалната организация на всички равнища: в ръководните им среди, в печатните им органи и в поробените области, където четите на ВМОРО и ВМОК влизат в престрелки и братоубийствени битки помежду си.

Вторият подпериод в историята на организираното освободително движение обхваща времето от 1903 до 1908 г. Той е наполовина по-кратък от първия, но не по-малко напрегнат и изпълнен с неочаквани обрати. През тези години постепенно затихва конфронтацията между ВМОРО и МОО, през 1905 г. легалната организация дори официално обявява, че доброволно слиза от обществената сцена. Сега започва обаче ново сериозно предизвикателство – този път разцепление изживява нелегалната Вътрешна организация. При това ожесточението, с което воюват помежду си нейните членове надминава проявеното в борбата между „вътрешни“ и „външни“. Другият характерен момент за периода е промяната на политическата обстановка в Османската империя след обявяването на Младотурския преврат. При новите по-демократични условия в Македония ВМОРО излиза от нелегалност, като разформирова огромния си четнически институт и двете ѝ крила стават основа за създаването

на две нови легални политически партии – Съюз на българските конституционни клубове (СБКК) и Народна федеративна партия (българска секция). На българското население в Европейска Турция се налага да се приучи да отстоява правата си открито, с политически средства.

Последният етап обхваща периода от 1908 до 1913 г., когато действат българските легални партии в Османската империя, а по-късно участниците в освободителното движение поемат нови предизвикателства, включвайки се в различни формирувания на българската армия по време на двете Балкански войни (1912–1913 г.).

Първата част на труда – „**Революционерът Яворов**“, е разделена на два дяла:

• **I ДЯЛ. Романтизмът на борбата**

В първия раздел „**Началото – или как Македония става лична съдба на Пейо К. Яворов**“ е проследен постепенно засилващият се интерес у младия Яворов към освободителните борби на Македония. Шест години, от 1895 г. до 1901 г., или от момента, когато 17-годишният Пейо Крачолов тръгва към София, за да се включи в Мелнишката акция на ВМОК, до запознанството му с Гоце Делчев и превръщането му в професионален революционер – това е времето, когато освободителната идея малко по малко завладява младия поет, измествайки всички останали. Факторите, с определящо влияние върху неговия житейския избор, са обществената обстановка в България в края на 19 и началото на 20 век, приятелското му обкръжение, личната му вътрешна потребност да се посвети на обществено значима цел и, разбира се, семейната среда.

Освободителната идея е доминираща за българското общество в периода от 1878 г. до Балканските войни, тя като никоя друга обединява представители на различни части от него – от елита до обикновените селяни и граждани. Невероятната атмосфера на действащ чист патриотизъм и масова висока само-

пожертвователност към останалите в границата на Османската империя сънародници от Македония и Тракия е уникална в българската история. Тя е изживяна в най-пълна степен от поколението българи, към което принадлежи и поетът Пейо К. Яворов, т.е. родените в края на 70-те години на 19 век, на които е съдено да участват масово в освободителните борби и във войните за национално обединение.

Пейо Крачолов започва по-осъзнато да симпатизира на делото за освобождение на Македония като ученик в Пловдивската гимназия и първоначален „виновник“ за това е приятелят му Костадин (Коста) Нунков, който през 1895 г. участва в Мелнишката акция на ВМОК. Постъпката му въодушевява младия Пейо Крачолов също да направи опит да се включи в чета за Македония. Не успява, но отрицателният резултат повлиява положително на по-нататъшното му отношение към освободителното дело. Запазената кореспонденция на поета от този период с друг известен участник в македонските борби, родения в Чирпан Пейо Гарвалов, свидетелства за задълбочаващ се интерес към развитието на процесите в самото движение, както и към публикации, свързани с Македонския въпрос.

В родната историография има изказани мнения, че в последните години на 19 век, Яворов става член на Вътрешната организация. Тогава той работи като телеграфист в много от селищата на Южна България, среща се с арменски бежанци и с различни представители на освободителното движение. До момента не е известен официален документ, свидетелстващ за встъпването на поета във ВМОРО като редови член. Не е налице и друго странично сведение – спомен или податка от страна на съратник, указващо кога е станало събитието.

Становището ми по въпроса е, че до края на 19 век Яворов не членува във Вътрешната организация. Той проявява непрестанно засилващ се интерес към освободителното дело, подхранван от патриотичната атмосфера в страната и от дейността на най-близките му приятели, но това са характерните прояви на запален симпатизант. „Секретните“ сведения за заседанията на ВМОК, подготовката на чети, войводи и въоръжение, които той изпраща на Пейо Гарвалов не са придобити в качеството му на

член на ВМОРО, те се знаят от значителната част интересуващи се от Македонския въпрос по това време.

Със сигурност Яворов става член на Вътрешната организация след установяването си в София през 1900 г. и запознанството с Гоце Делчев. Този въпрос е анализиран в следващия раздел **„Яворов в организациите на освободителното движение в Македония и Одринско ВМОРО и МОО“**. Специално внимание в него е отделено и на проблема за мястото на поета във ВМОРО, както и отношението му към избуялото противоречие между нея и легалната МОО. Според самия Яворов през първите години от участието си във ВМОРО той принадлежи на *„крайната левица“* в нея. Важно е да се подчертае обаче, че поетът оставя това мнение години след събитието, през 1908 г., когато Организацията вече фактически се е разцепила и в нея са налице различни крила и течения. С други думи, той оценява ранни събития с по-късни понятия. До 1903 г. разединителните процеси във Вътрешната организация са в развитие, позициите не са ясно оформени, така че не съществува още *„крайна левица“*.

Решаващата крачка в избраната посока Яворов прави през зимата на 1901 г., когато приема да редактира изданието на ВМОРО в. *„Дело“* и напуска завинаги телеграфопощенската си служба, *„сребърния занаят“* по израза на баща му. Като професионален публицист той получава заплата от Вътрешната организация. Изборът на Яворов да се свърже трайно с революционното движение се отразява и на очертаващата се пред него блестяща литературна кариера. Поетът обаче нито за момент не проявява колебание в избора си да приеме Македония като своя съдба.

Дейността на Яворов във в. *„Дело“* е свързана с редица интересни и неизяснени проблеми – този за неговия *„врховизъм“* и за големите му агитаторски обиколки из Княжеството през 1902 г. Особеност на включването на Яворов в освободителното движение е, че по едно и също време (края на 1901 г.) той става член на двете освободителни организации – МОО (ВМОК) и ВМОРО. Този въпрос не е изследван до момента в историографията, обстоятелство, което дава възможност за редица взаимноизключващи се твърдения от страна на явороведите: обявява-

нето на поета едновременно за „върховист“ и за страстен борец срещу върховизма.

Защо Яворов става член на МОО, чиято дейност през 1902 г. яростно критикува? Най-краткият отговор е – по тактически съображения. Симпатизантите на ВМОРО в легалната МОО се готвят за „решителното сражение“ с опонентите си – привърженици на ВМОК Михайловски-Цончев, което се очаква на предстоящия X конгрес на организацията и затова се стремят да вкарат свои делегати от важните дружества в страната. Според статутите на ВМОК всеки делегат на конгреса задължително трябва да членува като редови член в местно дружество. Яворов става първоначално член на Софийското македоно-одринско дружество, а по-късно и на това в с. Рила. Като член на ВМОК, но фактически като агитатор на ВМОРО поетът провежда дълги агитационни обиколки из селищата на България. В продължение на близо половин година – от 8 март до 4 юли 1902 г., с прекъсвания, той посещава шестнадесет града и говори пред членовете на техните македоно-одринските дружества и обикновени граждани. При тези срещи се проявява за пръв път ораторът Яворов – способността му да общува с хората, да ги убеждава в правотата на своята теза и в погрешната политика на ВМОК „Михайловски-Цончев“. Пределно ясно е, че в истинския смисъл на думата Яворов не може да бъде определян като „върховист“.

С цел да добие непосредствени впечатления за състоянието на македонското население, за дейността на ВМОРО в естествената ѝ среда, а може би и за да се убеди на място за държането на върховистките чети, поетът заминава в началото на 1902 г. като четник в Македония. Четата, в която се включва, действа в Скопско и Струмишко. В Кочанско Яворов остава, за да агитира сред населението против готвеното въстание от ВМОК, но на 13 февруари 1902 г. е пленен от върховистката чета на капитан Софрони Стоянов. Пленничеството му дава възможност да се срещне на македонска земя „с неприятеля от София“ и да се убеди на място в разложителното въздействие, което оказва върху населението подетата борба между българските освободителни организации.

Специално внимание в раздела е отделено на участието на поета в създадения алтернативен на ВМОК „Михайловски-

Цончев“ нов Върховен комитет „Станишев“ и в другия издаван печатан орган на ВМОРО в. „Право“. Тук за първи път се анализира фактът, че позициите на ВМОК „Станишев“ и на в. „Право“ относно Горноджумайското въстание от есента на 1902 г. не се припокриват напълно през цялото време. В началото на въстанието те са еднакви, например в телеграма до македоно-одринските дружества Комитетът също отрича да има надигане в Македония. Към неговият край обаче повечето дейци на Станишевия комитет са склонни на преоценка и дори изразяват желание да подкрепят делото. В сложната ситуация Пейо К. Яворов и Никола Наумов като редактори на в. „Право“ заемат ясна, но крайна позиция. Те се разграничават от съратниците си във ВМОК „Станишев“ и ги упрекуват за водените преговори за помирение с „противниците“ от Върховния комитет на Ст. Михайловски и ген. Ив. Цончев.

Значителна част тук е посветена на второто четничество на Яворов в Македония през 1903 г., **участието му в ръководството на Серския окръжен комитет на ВМОРО, голямото сражение в с. Голешово, отношенията му с Гоце Делчев и Яне Сандански.** В началото на 1903 г., когато поетът влиза в Македония с четата на Гоце Делчев, Вътрешната организация вече активно се готви за вдигане на въоръжено въстание. В тази връзка поетът е натоварен със специална мисия – да списва на място агитационен вестник на ВМОРО. Яворов издава хектографския в. „Свобода или смърт! Бунтовен лист“ в Македония в продължение на близо четири месеца при невероятни за днешните журналисти условия – придружен единствено от технически помощник, непрекъснато местейки се от село на село и укривайки се от турски очи, ползвайки битовите условия на селски къщи и колиби. При внимателен прочит на историческите извори, отразяващи дейността му през този период, се очертава и втора, не по-малко съществена негова роля – на ръководител на ВМОРО от окръжен мащаб. За членството на Яворов в окръжния комитет на ВМОРО в Сяр привеждам многобройни и нови документални свидетелства, част от които присъстват в стенографските записки на поета в неговите лични бележници.

Подробно са анализирани важните съвещания на окръжно

ниво в с. Каракьой, Неврокопско от януари 1903 г. и в пещерата „Капé“ в Алиботуш планина. Яворов споделя възгледите на Гоце Делчев за предстоящото въстание, които се различават от приетите решения в Солун. Основната идея в тях е да се предприемат действия, които се доближават до „плодовете на едно въстание“, но и да се защити максимално мирното население от издевателствата, които следват всяка масова революционна проява.

Цялостната дейност на Яворов в освободителното движение от присъединяването му през 1901 г. до въстанието през 1903 г. е тясно свързана с личността на Гоце Делчев. Поетът неведнъж подчертава, че за него Гоце Делчев е олицетворение на истинския народен апостол – смел, находчив, вдъхновяващ хората и милеещ за тях, затова и обкръжен с искрената им любов. От своя страна, Гоце Делчев вижда в личността на Яворов не само талантливия поет и журналист, редактор на агитационни издания, но и здравомислещия и предан ръководител на ВМОРО. Документите и спомените съхраняват данни и за човешката близост на Яворов с Гоце Делчев. Пред поета Делчев е напълно открит – не се срамува да се колебае и отчайва, да изразява предчувствията си, да страда физически. На него желае да повери и организационните документи, свързани с подготовката на въстанието. Това е много висока оценка за включилия се едва от две години в борбите поет.

Яне Сандански е втората значима личност, която оказва силно влияние върху дейността на Яворов в освободителното движение. За разлика от взаимоотношенията на поета с Гоце Делчев, с когото са съмишленици и приятели, със Сандански нещата се развиват коренно различно – съвместната им дейност е кратка, помежду им се заражда личностна нетърпимост, която завършва със скандал, след което двамата стават ожесточени идейни противници. Въпреки това, или именно поради така развилите се процеси, Яне Сандански е с ключова роля в по-нататъшната революционна дейност на поета.

Проблемът „Яворов–Сандански“ в социалистическата историография е съзнателно избягван – той не обслужва по никакъв начин нарочното възвеличаване на Яне Сандански като

голям социалистически деец. Авторите, които изследват тогава живота и дейността на Серския водач и не могат да прескочат темата, посочват Яворов като виновник за скъсаните взаимоотношения между двамата, като някои дори се отнасят с явно пренебрежение към дейността на поета в Македония, твърдейки, че той търси в нея само „емоционално удовлетворение“. Конфликтът е личностен, но едновременно с това симптоматичен за проблемите, пред които ще бъде принудена да се изправи Организацията след краха на въстанието.

В раздела е отделено място и за Голешовското сражение – единственото голямо сражение, в което участва Яворов по време на четничеството си в Македония през 1903 г. Поетът го документира първо в стенографския си бележник, в писмото до Серския окръжен комитет, а по-късно на него посвещава и отделен разказ – „Едно сражение“, в публикуваните си спомени от Македония. За събитието оставят сведения още четирима участници в него и те в съществената си част се припокриват с тези в разказа на Яворов. Голешовското сражение не само е добре документиран характерен епизод от освободителната борба на Македония, то е и част от живота на Яворов, разкриваща непознати до момента черти от неговия характер – оказва се, че в необичайната и опасна ситуация поетът е боец на място – пламенен, съсредоточен, реагиращ бързо и адекватно, не отстъпващ по нищо на останалите четници.

Дейността на Яворов по време на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. може да се определи като „основен летописец на въстанието“. Ръководството на Вътрешната организация решава по време на въстаническите действия да се издава вестник, който да информира българската и европейска общественост за случващото се в Македония и Одринско. Изданието е замислено като седмичник и носи името „Автономия“, което не е избрано случайно – с него се подчертава основната цел, към която се стремят въстанниците. Списва се на български и на френски език. Скоро седмичникът се допълва от ежедневните издания, отговарящи на нуждата от експресна информация – „Притурка на в. „Автономия“ и „Бюлетин на в. „Автономия““. С отговорността за издаването му са натоварени Тома Карайо-

вов и Пейо Яворов. Така в Илинденско-Преображенското въстание поетът не участва с „пушка“, а с „перо“ в ръка. Водачите на ВМОРО са наясно за силата на навременната информация от извора и за неписаното правило, че едно събитие се „случва“ тогава, когато има кой да го отрази.

Последната анализирана част от този дял е озаглавена „**От Илинден до Хуриета (1903–1908 г.)**“. В нея е проследена дейността на Яворов за Македония след 1903 г. Въпреки покрусата, която изживява след краха на въстанието, въпреки притесненията, които причинява на семейството си, Яворов не слага край на участието си в освободителното движение, както се приема от мнозина. През годините, последвали въстанието до Младотурския преврат през 1908 г., Яворов поддържа постоянна връзка с македонските дейци и непрекъснато сътрудничи на българските издания, посветени на националния въпрос. Негови материали по темата излизат на страниците на списанията „Революционен лист“, „Македоно-одрински преглед“ (Македонски преглед – *Revue Macédonienne*), „Демократичен преглед“ и, разбира се, „Мисъл“, във вестниците „Пряпорец“ и „Илинден“. Яворовите стихотворения, свързани с Македония, се публикуват в цялата българска преса, независимо от партийната принадлежност и тематичната насоченост на изданията.

След въстанието ВМОРО успява да възстанови дейността си в Македония и Одринско, но е безсилна да спре разцеплението в собствените си редици. Неуспехът на дълго подготвяното от нея въстание катализира започналите от по-рано процеси на разделение сред ръководните ѝ среди и след 1905 г. вътрешните дейци се оказват в няколко лагера – „умерени“, по-късно наречени „десница“ около Христо Матов, „леви“ или „серчани“ около Яне Сандански и Д. Хаджидимов и „сарафисти“, обединени около ярката фигура на Борис Сарафов. В края на 1907 г. избухва и братоубийствена война между посочените крила. Къде е мястото на Яворов в тази твърде сложна обстановка? Като създател на няколко вестника на ВМОРО през 1901–1903 г. и близък съратник на водача Г. Делчев, Яворов фактически служи на цялата Организация и това не се оспорва от никого. Четническата му дейност обаче, както и непосредственият му досег с

македонското население и с обикновените членове на ВМОРО се осъществяват най-вече в Серски революционен окръг, там той е одобрен и като член на окръжния комитет.

Въпреки свързаността си до този момент със Серски окръг, след убийството на задграничните представители Борис Сарафов и Иван Гарванов от хората на Сандански, Яворов определя твърдо мястото си в т.нар. „десница“ на Организацията, осъжда сепаратистката дейността на серчани и ги критикува яростно в публикациите си. На Кюстендилския конгрес на ВМОРО, проведен през пролетта на 1908 г. от представителите на Скопски и Битолски окръзи на Вътрешната организация, той е избран за допълнителен член на Задграничното представителство (ЗП) на ВМОРО заедно с Христо Силянов и д-р Христо Татарчев. Изборът е голямо признание за дейността на поета в освободителното движение до този момент и едновременно с това го натоварва с тежки отговорности в предстоящия труден период за българите в Македония.

• II ДЯЛ. *Дългът на българин*

В първия раздел на този дял е проследена и анализирана дейността на Яворов **от Хуриета до Балканските войни (1908–1912/1913 г.)**.

Този последен период от живота и революционната дейност на П. К. Яворов е най-слабо познат, но е най-интересният за изследваната тема. Годините между Хуриета и Балканските войни са наситени, динамични и трудни за поета, изпълнени са с разнообразна дейност и с големи обрати – през тях Яворов се проявява като блестящ журналист, като ръководител и координатор на ВМОРО на централно ниво, като войвода на чета и като администратор в свободна Македония. Поетът дава всичко от себе си в делото, което приема за смисъл на жизнения си път, и накрая става свидетел на неговото крушение.

В Централното ръководство на ВМОРО

Пейо К. Яворов се оказва от трезвомислещите ръководители на Вътрешната организация след Младотурския преврат в Османската империя от лятото на 1908 г., които не изпадат

в еуфория от новата турска власт, посрещната в началото и от македонското население с ентузиазъм. Той още в първите дни на Хуриета изказва мнението, че обявената революция е отчаян опит за „обновяването на имперския организъм“ и е твърде прибръзано да се приема Турция за „освободена“, а младотурците да ликуват за своята „победа“.

В началото на преговорите в Солун между ВМОРО и младотурския комитет „Обединение и напредък“ Яворов е в София, но поддържа редовна връзка с водачите на Организацията. До края на лятото на 1909 г. той изпълнява отговорно мисията си на задграничен представител в следните основни направления:

1. Координатор по различни въпроси между ръководните дейци Павел Христов, Петко Пенчев, Христо Матов, Тома Карайовов и др., разпръснати през тези месеци в различни градове на Македония.

2. Финансов ковчезник и касиер на Организацията.

През 1909 г. финансовите задачи на Яворов са особени и отговорни, защото през него минава голяма част от паричното подпомагане на държавата за дейците на ВМОРО, в момента пребиваващи в България. Това са най-вече ръководни дейци – членове на ЦК и на ЗП на Организацията, но също войводи и четници, които трудно се адаптират в легалните условия. Демократичното правителство на Александър Малинов отпуска средства за ВМОРО чрез гласувания бюджет на легалната партия – Съюза на българските конституционни клубове. Тома Карайовов като председател на легалната партия е този, с чието разрешение се отпускат персонално сумите за определен деец, а човекът в София, който практически осъществява операцията – приема изпратения чек от Солун, извършва плащането и връща оправдателните разписки, е Пейо К. Яворов. Става дума за суми от порядъка на хиляди български левове, твърде значителни за началото на 20 век.

Едновременно с паричните отговорности през 1909 г., Яворов полага резултатни усилия и по изпълнението на задачи от културната програма на СБКК. Той е координаторът в София при изпращането на български книги в Македония. Това е важна част от дейността на ВМОРО още от нейното създаване, но Вътрешната организация е прехвърляла винаги българска книжни-

на тайно през границата. Сега, по времето на Хуриета, условията са различни и снабдяването с литература е легално. Помолен от Карайовов, Яворов се обръща за съдействие към Народната библиотека в София, където бившите му колеги съставят списък на книги, от които има втори екземпляри. От списъка поетът избира „няколко хиляди“ подходящи заглавия, които след време на части се изпращат в Солун, в централата на СБКК, а от там се разпространяват в създадените над 100 на брой клубове на партията в цяла Македония.

Още в края на 1909 г. младотурското правителство втвърдява отношението си към немногочислените народи в Империята и това принуждава ръководството на Вътрешната организация да предприеме адекватни мерки. Като логичен отговор на създалата се ситуация, ръководни дейци на ВМОРО от кръга на Христо Матов се събират неколкостранно през първата половина на 1910 г. в българската столица и вземат важното решение за възобновяването на нелегалната структура и революционната дейност на Организацията. В новоизбрания Централен комитет влизат: Тодор Александров, Христо Чернопеев и Петър Чаулев. За запасни членове на ЦК са избрани д-р Христо Татарчев, д-р Петър Кушев и Пейо К. Яворов, а Христо Матов и Тодор Лазаров са новите задгранични представители. Взетите решения не остават на книга – в средата на май 1910 г. Тодор Александров и група съратници се прехвърлят в Македония и започват възстановяването на организационните структури, най-напред в Скопски окръг на ВМОРО.

Така в трудния за българите в двете поробени области и за самата Вътрешна организация период, поетът П. К. Яворов приема честта и поема отговорността да стане член на централния ръководен орган на ВМОРО. От съвместната дейност в ЦК се ражда и голямото му приятелство с легендарния водач на македонските българи Тодор Александров.

Специално внимание в този дял е отделено на дейността на **Пейо К. Яворов във войните за национално обединение (1912–1913 г.)**.

Изтъкнат е малко известният факт, че поетът е част от екипа ръководни дейци на ВМОРО, осъществил контакт с българските държавни мъже в началото на 1912 г. с цел изясняване на ситуацията и синхронизиране дейността на Организацията с правителствената политика по Македонския въпрос. „Делегацията“ на ВМОРО, състояща се от Т. Александров, Хр. Матов, П. Яворов, П. Дървингов и Ал. Протогеров, провежда разговори с министър-председателя на България Иван Е. Гешов, генерал М. Савов и други правителствени дейци. На срещата Д. Ризов запознава македонските водачи за водените дипломатически преговори със съседните на България страни за сключване на съюзен договор, като набляга на обстоятелството, че техните претенции са неприемливи за националните ни интереси. Политикът обаче спестява на ръководителите на Вътрешната организация най-важното – склонността на правителството да отстъпи пред твърдите условия на Сърбия. Те не са запознати по-късно и с тайните клаузи на сключените от България договори, а научават за тях от самите сърби.

Подчертано е, че през следващия важен за Организацията период, при отсъствието на Т. Александров и тежкото здравословно състояние на Тодор Лазаров, Яворов се оказва ръководният фактор на ВМОРО в София, от когото зависят решенията по редица организационни въпроси. Той е търсен за съдействие и помощ от дейци с различен статут, следи внимателно положението в Македония и предлага идеи за по-успешната политика на ВМОРО там.

• **Войвода на чета в Македония (1912 г.).** Още от лятото на 1912 г., освен координиращата дейност в ЗП на ВМОРО, Яворов е зает с конкретни задачи по организирането на чети за Македония, снабдяването им с оръжие и боеприпаси – част от подготовката на Организацията за предстоящата война с Османската империя. На 17 септември 1912 г. България обявява обща мобилизация и на следващия ден, загърбвайки творческите си планове и ангажименти в Народния театър, Яворов се явява доброволец в Щаба на опълчението. Той е определен за войвода на чета № 15, състояща се първоначално от 10 души, с район на действие Разложко и Неврокопско. Същия ден началникът на

Македоно-Одринското опълчение ген. Н. Генов издава специална заповед, според която част от войводите в състава на МОО, сред които и Пейо Яворов, получават по-горно звание „старши подофицер“ в състава на Българската армия.

На 22 септември 1912 г. войводата Яворов заедно с момчетата си отпътува с влак към сборния пункт в гара Белово. Междувременно четата е уголемена и според списъка на поета в личния му бележник, тя се състои от 14 човека. По месторождение участниците в Яворовата чета добре представят и състава на цялото Опълчение – половината от тях са родени в Македония, трима – в Одринско, а останалите – в свободна България. Яворов и неговите четници преминават първи българо-турската граница в близост до Юндола на 30 септември 1912 г. Те действат в синхрон с останалите партизански формирования на Опълчението, съгласно разпоредбите на висшето командване на Българската войска и действат като преден отряд пред армейските части.

Яворов и неговата чета изминават 200-километров боен поход от Юндола до Бяло море и имат принос за освобождаването на четири града в Македония – Банско, Разлог, Неврокоп и Кавала. На 8 октомври 1912 г. девет войводи на ВМОРО, сред които и Яворов, събрани в този момент в Банско, се подписват под първия исторически документ, издаден в освободеното селище – „Протокол“ за обявяване на Банско за град. На град Неврокоп поетът става първия свободно избран български градоначалник и макар да е кмет също една седмица, от 19 до 25 октомври 1912 г., той завинаги влиза в историята на града. През тези седем дни Яворов прави немалко по уреждане на мирния живот на хората – възстановени са занятията в трите български училища, организирана е първата градска болница в изоставения от турската войска лазарет, а в сградата на конака започва работа първата пощенска станция.

Особено ценна е инициативата, която проявяват войводите Яворов, Чернопеев, Чаков и Вапцаров при мирното завладяване и установяване на българската административна власт в град Кавала. Завземането на Кавала е най-слабо известно на днешната българска общественост. За събитието има запазени спомени от четирима участници в него – М. Чаков, Хр. Чернопеев, Й.

Вапцаров и Л. Казаски и по отношение на основните моменти помежду им няма различия. За съжаление от главните действащи лица само поетът не успява да остави записки, а те биха били твърде интересни. При тази операция Яворов проявява заедно с другарите си инициативност, изобретателност и завидна смелост, рядкост дори за дългогодишните войводи на ВМОРО.

За успешното осъществяване на дръзкия план за мирно завземане на град Кавала от шепата дейци на ВМОРО от решаващо значение е състоянието на фронтовете. Акцията се извършва във време, когато Българската армия печели устремни победи срещу Империята на тракийския фронт и в Македония и този факт неминуемо дава отражение върху психическата устойчивост на управниците в Кавала.

Специален акцент в изследването представлява разделът за **дейността на Пейо К. Яворов в системата на ВМОРО през 1913 г.** Приведените многобройни документални свидетелства доказват, че през по-голямата част от фаталната година поетът е единствен постоянен ръководител на ВМОРО на централно ниво в София. Останалите водачи – Тодор Александров, Александър Протогеров, Христо Матов, д-р Христо Татарчев, Петър Чаулев и др., са в Македония, в редовете на Македоно-Одринското опълчение и Българската армия. В изключително трудното време за Организацията и нацията ни Яворов не само поема задълженията на задграничен представител, всъщност той представлява цялата институция ЗП, той е „човекът – Задгранично представителство“. Едновременно с това изпълнява и редица дейности, присъщи на член на Централния комитет на ВМОРО.

Както преди три години по време на Хуриета, през 1913 г. Яворов отново става координатор между известните дейци на ВМОРО Тодор Александров, Христо Матов, Ефрем Чучков, Стоян Мълчанков, Стоян Филипов и др. За водача на ВМОРО Тодор Александров той се превръща в незаменим и равностоен съратник и многобройните доказателства за това се съдържат в запазената кореспонденция помежду им, третираща основните въпроси на делото.

От първите шест месеца на годината са запазени над 30

на брой разменени писма и телеграми между Яворов и Александров, които са същевременно и изключителен документален извор за историята на ВМОРО. Логично е да се допусне освен това, че не всички писмени свидетелства от онова тревожно време са оцелели до наши дни, следователно разменената кореспонденция между двамата от този период в действителност е по-многобройна.

Първите задачи, които обсъждат Яворов и Т. Александров се отнасят до външнополитическата активност на Организацията. Многобройни са и „вътрешните“ въпроси в дейността на ВМОРО, които могат да се групират в няколко раздела. От Яворов се изисква:

- да организира набавянето на оръжие, динамит и други взривни материали и препращането им във вътрешността за проектираните саботажни акции;
- да набира нови четници и да съдейства за въоръжението и за прехвърлянето им в Македония;
- да отпуска парични помощи на дейци на ВМОРО;
- да осигурява лечението на болни четници;
- да издава удостоверения и други документи от името на ръководството на Организацията;
- да подпомага прииждащите от Македония и Тракия бежанци;
- да информира дейците във вътрешността за всички важни новини и да ги снабдява с български вестници;
- да осъществява връзката на Организацията с Военното министерство в София.

По-късно, през май 1913 г., Т. Александров упълномощава поета да отговаря за още една важна част от дейността на Вътрешната организация – да съхранява печатите на ЦК на ВМОРО и на Скопски революционен окръг. Широкият спектър от отговорности, които поема Пейо Яворов, както и тяхната важност недвусмислено налагат извода, че през ранната пролет на 1913 г. той е най-близкият сътрудник на водача на ВМОРО Тодор Александров и един от основните ръководни фактори в Организацията.

При избухването на Междусъюзническата война, независимо от многобройните си задължение в Задграничното пред-

ставителство на ВМОРО, Яворов постъпва така, както му диктува съвестта – отново става доброволец в състава на Македонско-одринското опълчение и след седмица заминава на бойното поле. Предвиждайки подновяването на борбата след края на Междусъюзническата война, Т. Александров взема съвременни мерки по уреждането на ВМОРО в новите условия. Затова настоява Яворов да се завърне в столицата и да отговаря за финансите и за архива на Организацията.

Архивът и част от касата на ВМОРО се съхраняват в дома на Яворови на ул. „Раковски“ № 126 (днес № 136) в столицата, в пригодена малка стаичка-килер в близост до кабинета на поета. Помещението е превърнато в своеобразен склад на Организацията и изпълнява успешно тази функция до семейната трагедия в дома на Яворов от края на ноември 1913 г.

Изрично е подчертан малко известният факт, че след Междусъюзническата война Яворов съставя и подписва официални документи, излизащи от името на ЦК на ВМОРО, без самият той да е член на Централния комитет тогава. Такива са пълномощните писма на двете български делегации от политици и интелектуалци, които ЦК на ВМОРО подготвя да *„пропагандират идеята за автономия [на Македония] в полза на всички населяващи я народности“* пред правителствата на големите европейски страни, както и други документи.

По време на двете Балкански войни обстоятелствата изискват от Яворов поемането на тежки отговорности в ръководството на Вътрешната организация, а от там и в историческите за България събития. Поетът достойно се справя с предизвикателствата – запазените от периода документи свидетелстват за дейността му на водач на Вътрешната организация от най-висок ранг, за огромното доверие и уважение, които останалите ръководители и обикновените дейци на ВМОРО му засвидетелстват.

През последните месеци от живота си полуслепият и подложен на обругаване поет получава искрената и всеотдайна подкрепа на съратниците си от Вътрешната революционна организация. Брат му Атанас Крачолов, превърнал се в неизменен негов помощник след трагедията, свидетелства, че срещите на Яворов с Тодор Александров са всекидневни и действат *„като*

укрепителна инжекция“ за поета. Ръководителите на ВМОРО успяват да ангажират вниманието му в някои от външнополитическите акции, които предприемат. През пролетта на 1914 г. на Яворов е гласувана отговорността да състави и подпише като задграничен представител поредната декларация на ЦК на ВМОРО против разпокъсването на Македония.

Вярно е, че Т. Александров подпомага и финансово изпадналия в немилост поет, но трябва да е ясно, че водачът на ВМОРО не дава организационни пари просто на свой приятел, той подпомага един от ръководителите на Организацията в този период, с изключителни заслуги за освободителното дело.

Втората част на изследването е посветена на присъствието на **„Македония в поезията и прозата на Пейо Яворов“:**

• **Македония в поезията на Яворов**

Поетът Пейо К. Яворов посвещава конкретно на Македония и на борбата за нейното освобождение малко поетични творби – десетина стихотворения, или около 1/20 част от цялостното си поетично наследство. Те са: „Напред“, „На Родоските заточеници“, „В тъмницата“ – (Македонски въстаник умираеще в турски ръце)“, „Заточеници“, цикълът „Хайдушки песни“, „Македонец съм овчар“, „Да, близък е краят на робското страдание“, „Бежанци“. Образът на Македония присъства и в негови емблематични произведения като „Нощ“ и „Арменци“, както и в един поетичен замисъл от есента на 1900 г., останал нереализиран.

Тези десетина творби в никакъв случай не отразяват истинското място, което заема Македония в живота и в сърцето на поета. Известната реплика на Яворов: „*За моята поетическа продуктивност Македония се оказа „мащеха“*“, е вярна, защото „...*тя ме вдъхновяваше за дела, не за поезия“*“.

В изследването споменатите поетични творби са анализирани предимно от историческа гледна точка – литературните критици в общи линии са дали вече своята оценка за тях. Вниманието ми е съсредоточено върху въпроса как постепенното приобщаване на Яворов към освободителното движение в Македония е отразено в поетичното му творчество. От тук и раз-

делението, което правя на творбите в две групи, като символичната граница между тях е пролетта на 1901 г., когато Яворов се запознава с Гоце Делчев и става член на ВМОРО:

1. Поетични творби, създадени преди поетът да се включи активно в движението (1895–1901 г.).

2. Поетични творби, създадени от Яворов като активен член на Вътрешната организация (1902–1905 г.).

Първите пет ранни произведения – „Напред“, „На Родоските заточеници“, „В тъмницата“ (Македонски въстаник умирающе в турски ръце)“, „Арменци“ и „Нощ“, младият Яворов създава преди да е запознат сериозно с целите и задачите на освободителната борба, пише ги с вътрешния силен импулс на български патриот и човек, нетърпящ насилие и несправедливост, като емоционален отклик на конкретни събития.

Символично е, че изобщо първата публикация в живота на Яворов е посветена на Македония – това е стихотворението „Напред“, което 17-годишният Пейо Крачолов пише през 1895 г. Творбата е вдъхновена от акцията на Върховния македонски комитет (ВМОК) в Македония същата година, известна като „Мелнишкото въстание“, при която четите на МОО превземат град Мелник. Стихотворението е публикувано във в. „Глас македонски“.

В началото на юни 1895 г., когато пламва т.нар. Мелнишко въстание, Яворов е телеграфист в Чирпан, където получава от приятеля си Коста Нунков спешно адресираната до него притурка на в. „Право“, изцяло посветена на акцията. Материалите в притурката силно преувеличават размерите на събитието и възторжено приканват да се помогне на потиснатите българи. Как са въздействали тези призови на 17-годишния юноша говори фактът, че той веднага пише стихотворението „Напред“, където едно към едно е развит същият мотив:

.....
*Позор! Позор ще е зарад нас,
ако оставим нашият брат
в този грозно-свещен час
да падне – втором превий врат.
Ще ни потомството презре,
ще се отвърне настрана,*

*историята нас ще прикове
в век на позорната стена.*

.....

Наивност, идеализъм и известна декларативност струй от стихотворението, но не може да се отрече чистият младежки плам и жертвоготовност. Възможно е Мелнишката акция на Македонската организация в България да е вдъхновила младия поет и за други творби, но единствено „Напред“ е запазена и остава поетическото му свидетелство за събитието.

Следващото произведение, посветено на Македония, е цяла поема, озаглавена „На Родоските заточеници“. В досегашните издания на събраните съчинения на Яворов, в които тя е включена, няма обяснение какъв е поводът за създаването ѝ. Моите проучвания дадоха интересен резултат – поводът е свързан с този на първото публикувано стихотворение на Яворов „Напред“. По време на сраженията между четите на ВМОК и турските войски в Мелнишката акция от лятото на 1895 г. в плен попадат 64 български четници. Те са осъдени от турския съд на различни срокове затвор и заточени на остров Родос.

В поемата прави впечатление начинът, по който авторът обрисова Македония, която дори още не е виждал – тя е с „просторни, красни поля“, с „велики, дивни планини“, с „цветя се кичат долините“, наречена е директно „райска страна“. Друга нейна особеност е приликата ѝ с по-късната и много известна Яворова творба „Заточеници“ – в тематиката, в изваяните образи и в основните послания. Всъщност поемата е първообразът на „Заточеници“, макар да е далеч от вълнуващата сила на поетнетешното произведение.

През пролетта на 1898 г. Пейо Крачолов изпраща в редакцията на в. „Глас македонски“ нова поема – „В тъмницата“ с подзаглавие „Македонски въстаник умирающе в турски ръце“:

.....

*Свършвам аз... Смъртта ме кани
На покой... Пред мен тъмней...
Вам проклятие, тирани!
Македония, живей!*

Поемата се състои от 37 куплета, по-малка е от тази за изгнаниците в Родос, но е свързана с нея и със стихотворението „Напред“ не само тематично, но и в една последователност, която не може да се отрече: въстаникът е въодушевен и тръгва да се бие за свободата на своята Родина („Напред“); пленен е от турците и изпратен на заточение („На Родоските заточеници“); накрая умира в тъмницата, вярвайки в бъдещата свобода на Македония („В тъмницата“). Сякаш творбите са сътворени по едно и също време от автора, само отпечатването им е в няколко последователни години. Те представляват солидно доказателство, че темата „Македония“ стои в началото на творческия път на великия поет.

Индиректно Македония присъства и в световноизвестното Яворово произведение „Арменци“. Невероятната въздействена сила на „Арменци“ се дължи на съвкупност от различни фактори – най-вече на изключителния талант на Яворов, на обобщовешкото звучене на творбата, на дълбоката съпричастност, която изпитват българите към съдбата на онеправданите и преследваните. Не на последно място „Арменци“ завладява народа ни, защото в него по неповторим начин е пресъздадена картината на собствената ни участ, чувства, болки и терзания – огромна част от българите по това време са изложени на сходни страдания като арменските, причинени от същото тиранично управление. Неслучайно това стихотворение се превръща в любима творба на македонските дейци в свободна България, за тях Яворов става особено близък, още преди да го познават лично.

Нов е подходът в изследването към забележителното произведение „Нощ“. До този момент специалистите не обръщат внимание на обстоятелството, че още на 26 септември 1900 г. във П-рия си Анхиалски бележник Яворов записва замисъла за творбата си по този начин:

1. Кошмари

Нощи...

Траурът на Македония.

За мен трите заглавия не се отнасят за три отделни поетически произведения, а само за едно – за „Нощ“. Всъщност

записът е първоначалният тематичен план на „Нощ“ и в него мястото на Македония е посочено изрично – тя е „Родината“:

.....

*С кръвта си кръст ще начертая
от Дунав до Егея бял
и от Албанската пустиня
до Черноморските води!
И тоя кръст на дух свободен
всегдашния ще бъде път;
за геня ти все по него
разкошни лаври ще растът....*

.....

В „Нощ“ Македония присъства реално като част от Родината на поета – в географските очертания „от Дунав до Егея бял/ и от Албанската пустиня/ до Черноморските води!“ – и като част от нейната духовна същност. В „Нощ“ Яворов се заклева да служи на Македония – потънала „в траур“, още преди да се е заклел като член на Вътрешната организация: „Кълна се в хилядите рани/ на твоята снага разбита;/ кълна се и в мечтите твои/ за бъдащност честита“.

Поетичните творби, създадени от Яворов като активен член на Вътрешната организация и посветени на Македония са „Заточеници“, „Хайдушки песни“ и „Бежанци“. Повод за създаването на „Заточеници“ е Солунската афера на ВМОРО от 1901 г. Тя довежда до значително разстройство на мрежата от комитети, а последствията са с отражение върху цялостния развой на освободителния процес. От арест на двама обикновени организационни работници в Солун турската полиция стига постепенно до членовете на ЦК на ВМОРО и други важни ръководители.

Силно впечатлен от арестите, съдебния процес и поведението на осъдените, Яворов пише стихотворението „Заточеници“, превърнало се в любимо на поколения българи и запято като песен:

.....

*И някога за път обратен
едва ли ще удари час;
вода и суша – необятен,
светът ще бъде сън за нас!
А Вардар, Дунав и Марица,
Балкана, Странджа и Пирин
ще греят нам – до гроб зарица
сред споменът един.*

.....

В произведението образът на Родината е централен. Той е точно очертан от поета посредством географските символи – големите реки и планини на българското етническо землище: „Вардар, Дунав и Марица, /Балкана, Странджа и Пирин“. Но Родината за заточениците е също и духовно понятие – синовент дълг, саможертвата в нейно име е най-висш идеал и смисъл на техния живот: „...да водим бой – съдба завидна! –/ край твоя свят олтар!“. Несъмнено това е житейското кредо и на автора Пейо К. Яворов.

Поетът посочва стихотворенията от цикъла „Хайдушки песни“ като единствената поетична творба, която създава през годините си на четничество в Македония. „Хайдушки песни“ е цикъл от четири стихотворения, изградени в духа на народната песен, в които диша волният дух на четническия, хайдушкия живот: „Ден денувам“, „Сън сънувам“, „Хубава, горо, пусия“, „Да бяха, либе, да бяха“. Яворов не поставя заглавие на нито едно от тях – озаглавени са редакционно след години. От четирите най-голяма популярност добива първото стихотворение, запято като песен от българите от двете страни на границата:

.....

*Ден денувам – кътища потайни,
нощ ношувам – пътища незнайни
Нямам тато, нито мама –
тато да ругае
мама да ридае...
Лéле моя,*

*Ти Пирин планино!
Море черно
Цариградско вино!*

.....

Яворов посвещава „Хайдушки песни“ на Гоце Делчев, оставя и свидетелство какъв е поводът за написването им – „... за да доставя удоволствие на Гоце Делчев, а не защото това щеше да направи на самия мен удоволствие...“.

Владимир Василев приема, че Яворов създава цикъла през март 1901 г., а го публикува чак след близо две години. Мое-то мнение е, че „Хайдушки песни“ са създадени по-късно, през 1902 г., и то през втората половина на годината, когато Яворов вече е „кръстен“ като четник в Македония и приважда доказателства от записките в личните бележници на поета. Веднага след първата си публикация в списание „Мисъл“ през януари 1903 г., три от стихотворенията на цикъла „Хайдушки песни“ са обнародвани и в поробена Македония. Това прави самият Яворов в издавания от него хектографски ръкописен вестник „Свобода или смърт! Бунтовен лист“. В него той помества за пръв път и няколко свои малки стихотворения с революционна тематика, които са почти непознати на широката публика: „Въстанишка песен“, „Македонец съм овчар“, „Да, близък е краят на робското страдание“, „Мъчителни народни, вий адови деца“.

Последната поетична творба, която Яворов посвещава на Македония и на нейните изстрадали хора, е „Бежанци“. Стихотворението всъщност представлява опровержение на твърдението на поета, че освен „Хайдушки песни“, през тези години не пише поезия. Поводът за създаването на тази творба е ясен – хилядите бежанци от Македония и Одринска Тракия, които търсят спасение от турските жестокости в България след всяко въстание, сражение или афера в поробените области, но най-вече след краха на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г.:

.....

*Аз често виждам из градът,
по всеки път и кръстопът
на Македония чадата:*

*от старци чак до младенци,
все нови гости – бежанци –
завареници на съдбата....*

.....

*Те чакат милост...Но да знам,
че някой бог всесилен там
стои над всичко хладен зрител,
извикал бих отдън гърди
към тоя тъмен промислител:
о, господи, проклет бъди!*

Това стихотворение поетът пише в първо лице единствено число – налице е пълното покритие между автор и лирически герой. И съчувствието, и обичта, и гневът са на Яворов. Като творец с изострена чувствителност, той не може да не откликне на огромната човешка трагедия пред очите му. Но Яворов е свързан с македонските бежанци, с трудната им съдба и като активен деец на Вътрешната организация – водачът на въстанието, затова и отговорността му е голяма. Измъчван от безсилие, отчаяние и гняв, той стига до предел, какъвто малко творци са си позволили – до проклятие, отправено към Бог.

Яворовите стихотворения, посветени на Македония, са малко, но дават представа за отношението на поета към нея – към природата ѝ, към хората ѝ, към упоритата им борба за освобождение и към трагичната им участ. Десетина творби са сътворени от него за десетина години – от 1895 до 1905 г., през които той израства от юноша – симпатизант на освободителното движение, дошъл в София, за да се запише „четник“, до един от ръководителите на това движение и редактор на революционните му вестници. Това е времето, когато П. Яворов успява триумфално да завоюва българския поетичен връх и после с един замах го загърбва в полза на освободителната кауза.

Доминиращ образ в тези стихотворения е този на Родината, на поробената ѝ част – Македония, и той е изграден от Яворов с безкрайна любов и преклонение. Не само величествената и кра-

сива македонска природа пресъздава поета, за него Македония е „майка“, „родина свидна“, пред която дава синовната си клетва да ѝ служи с „безкраен жар“ до края на дните си.

• Македония в художествената проза на Яворов

За разлика от поетичното творчество на Яворов, неговата проза почти изцяло е посветена на темата „Македония“. Двете най-големи творби на поета в този жанр – „Гоце Делчев. Биография“ и спомените „Хайдушки копнения“, са свързани с участието му в освободителното движение. Отличителното и за двете произведения е, че до днес – повече от век след създаването им, те имат стойност не само като белетристика, но и като исторически извор. Много малко литературни творби издържат проверката на времето по този начин.

Биографията на Гоце Делчев от Пейо К. Яворов е не само първата биография на големия революционер, създадена само месеци след кончината му, тя също и е една от най-добрите до момента. Гоце Делчев е убит в сражение с турски войски на 21 април 1903 г. край с. Баница, Серско, в навечерието на Илинденско-Преображенското въстание. Така се натрупват събитията през пролетта и лятото на 1903 г., че поетът няма нито време, нито възможност да изживее истински скръбта си по загиналия Гоце. Това прави чак през есента на 1903 г., пишейки неговата биография.

През тези напрегнати дни Яворов показва ценна и малко позната черта на характера си – възможност да се мобилизира и да работи целеустремено по зададена тема. Той подхожда към написване биографията на Г. Делчев сериозно и отговорно – като към научен труд. Близкото му приятелство с водача на Вътрешната организация не му осигурява достатъчно проверени сведения и затова Яворов предприема стъпки за обогатяване на изворовата база на изследването, започва да събира усилено биографични данни, моли и настоява пред приятели и съратници на Гоце да напишат свои спомени за него, прави редица справки. Така биографията на Г. Делчев от П. Яворов е осъществена като труд, отговарящ в голяма степен на изискванията за научна историческа разработка.

Силно впечатление прави широкото използване на научен апарат под линия – Яворов пояснява по този начин не само слабо известни имена, събития, или чужди и непознати думи. За да аргументира своя мисъл или позиция, той цитира пространно редица официални документи на Вътрешната организация и на ВМОК. Важно за историята на освободителното движение е, че в първата биография на Гоце Делчев авторът прилага факсимилно (в книгата Яворов употребява термина „снимъци“) две писма на Гоце – от 10 юни 1899 г. и от 17 февруари 1900 г., представени в пълния им вид, а не само в заглавна страница.

Фактът, че Яворов е активен участник в освободителното движение, освен положителна, има и отрицателна страна при създаване на произведението. Тя се проявява в явното пристрастие, което изразява поетът към дейността на Вътрешната организация, и критичното му отношение към дейността на другата основна организация в движението – легалната МОО в Княжеството.

Яворов ни запознава с живота на своя приятел по всички правила на биографичния жанр, спазвайки хронологичната последователност – кратък увод, родно място, семейна среда, учение, посвещаване в освободителното дело, революционна дейност, последно сражение. Преобладаващият тон в повествованието е спокоен и отмерен, с изключение на уводната част и на местата, където авторът анализира конфликта между Върховния комитет и Вътрешната организация.

Това, което отличава най-много Яворовата биография на Гоце Делчев от следващите по-късни биографии на големия революционер е начинът, по който е представен образът на Гоце. Яворов описва Г. Делчев в редица ситуации по време на организационните му обиколки в Македония, в които революционерът проявява необикновено самообладание, дързост, сръчност и бързина пред преследващите го турски власти и така сравнението с безсмъртния Левски се налага само. Описва и моменти, когато Делчев впечатлява като разсъдлив и далновиден ръководител на Организацията. Според мен най-сполучливо, най-релефно Яворов пресъздава връзката на Г. Делчев с обикновените хора на Македония, обаятелния му начин на общуване с тях, заради който е така обичан и наречен „апостол“.

В раздела е проследено и отношението на литературната критика и на историографията към тази творба на Яворов – при публикацията на биографията освен положителните отзиви за нея, той получава и редица критични оценки. След близо сто години по сходен начин мислят и редица съвременни критици и търсят отговора на въпроса: защо Яворовата биография на Гоце Делчев все още не е оценена по достойнство, не е популярна сред масовия читател?

Тук правя нужното разграничение между оценката на литературната критика и тази на българската историография. Историческата ни наука дълги години не само цени, но и усвоява Яворовата биография на Гоце Делчев, и то предимно като исторически извор, което е особено важно. От периода между двете световни войни, когато се появяват първите обобщаващи изследвания за освободителното движение до днес, този труд на Яворов непрекъснато се използва и цитира. При това не само в материали, посветени на Гоце Делчев, а и в такива с много по-широк обхват.

За разлика от биографията на Гоце Делчев, написана на един дъх, следващото си голямо произведение в проза **„Хайдушки копнения Спомени от Македония. 1902–1903“** Яворов пише с прекъсвания почти четири години, от 1904 до 1908 г. Времето, през което той създава отделните части на спомените, е важно заради новия оценъчен поглед върху отразяваните събития, които авторът придобива с времето. Това особено се отнася за най-късно създадените през 1908 г. глави на „Хайдушки копнения“ – „Весело начало“, „Невесел край“ и „С Гоце“. В тях се чувства влиянието на процесите в освободителното движение, настъпили след Яворовото четничество в Македония през 1902–1903 г.

Документалната основа на спомените „Хайдушки копнения“ са стенографските записки на Яворов в личните му бележници. Все пак между двете произведения съществуват различия, не всичко от записките влиза преработено в спомените, а само избрани части и това е съвсем естествено. Излишно е да подчертавам, че всички дати и описани събития в спомените са исторически абсолютно точни и поради тази стриктна докумен-

талната основа „Хайдушки копнения“ не са мемоари в класическия смисъл на думата. По-скоро са художествено-документална проза и същевременно стойностен исторически извор както за биографията на самия поет, така и за историята на ВМОРО.

Спомените „Хайдушки копнения“ са съставени от седем отделни части, тематично и хронологически свързани помежду си: „Към границата“, „Весело начало“, „В плен“, „С Гоце“, „Как минаваше времето“, „Едно сражение“, „Невесел край“, в които поетът живо и увлекателно разказва за преживяното от него като четник в Македония и създател на нелегален вестник на Вътрешната организация. Спомените са богати на събития и лични преживявания – в тях има дълги, изтощителни изкачвания на планински заледени хребети, нелепи трагични инциденти с бойни другари, опасни нощни прехвърляния от село на село под водачеството на невинаги сигурни куриери, срещи и разговори с хората на Македония, упорита денонощна работа по издаването на нелегален вестник, сражения с турски войски, пленничество от братя по оръжие, хайдушки сборове и огньовете, конфликти и разочарования от доскорошни съмишленици. В тях реалността – „прозата“ и мъчнотиите на четническия живот превишават многократно романтичната представа за него, т.е. Яворов съвсем не се стреми да го идеализира. И този реалистичен подход е правилна стъпка на автора. Несъмнено негово постижение е и галерията от изградените човешки образи: ярки, живи, самобитни и запомнящи се лица на четници и на бивши хайдути, на обикновени македонски селяни, на войводи и на ръководители на ВМОРО. Специално внимание в спомените Яворов отделя отново на образа на Г. Делчев, посвещавайки му отделна глава „С Гоце“.

За мен най-добър успех постига прозаикът Яворов при представяне на собствената си личност – с лека самоирония и добро чувство за хумор. Много е изкушаващо в революционни спомени да представиш себе си в по-героична поза, с ореол на юначен комита. Още по-силно е било изкушението за Яворов, който е чувствал обичта и преклонението на останалите четници към себе си. Фактът, че поетът не се поддава на тази слабост, говори добре най-вече за човешката му същност.

В изследването се спирам по-задълбочено на два от разказите: „Как минаваше времето“ и „Едно сражение“, заради новите извороведски сведения, които открих за тях. Особено ценно обстоятелство за изследователите е, че до наши дни е запазен ръкописният оригинален вариант на главата **„Как минаваше времето“**. Той се съхранява в Научния архив на БАН и представлява единственият оригинал от спомените на Пейо К. Яворов, известен до днес. Странно е, че този изключителен документ не е въведен в научно обращение до момента – нито от историци, нито от литератори. Направеното от мен сравнение в текста на оригиналния ръкопис на „Как минаваше времето“ и на досегашните известни публикации на спомените показва, че съществуват много различия. В ръкописа са налице редица неизвестни зачертавания и поправки, неотразени в нито едно издание на Яворовите спомени. Те са общо около двадесет и повечето са свързани пряко с изследваната тема.

В **„Едно сражение“** Яворов печели читателските сърца най-вече с изключителната искреност на разказа си – в него събития и преживявания са майсторски пресъздадени такива, каквито са, без украшения или самоизтъкване. Като се има предвид биографията на Гоце Делчев и предишните страници в „Хайдушки копнения“, ясно е, че става дума за оформен Яворов стил в прозата.

Когато пише „Едно сражение“ поетът ползва сткритно основния си източник – стенографските дневникови записки в личния си бележник. В него Яворов само два дни след сражението – на 25 април 1903 г., прави първото описание на събитието, което после изпраща в писмо на Окръжния комитет в Сяр, и така създава и първият официален документ за Голешовското сражение в документацията на ВМОРО. Разказът потвърждава общата констатация за Яворовите спомени „Хайдушки копнения“ като качествена художествено-документална проза със стойност на исторически извор.

На българската културна общественост е слабо известен фактът, че през 1913 г., след погрома от Междусъюзническата война, поетът прави опит да продължи спомените си „Хайдушки копнения“. От новия ръкопис са запазени едва две-три стра-

ници, но личното ми мнение е, че това е всичко, което той успява да напише тогава, т.е. няма унищожени листи. Просто 1913 г. не е подходящото време за Яворов да се отдава на спомени нито в личен, нито в обществен план. Ръкописните страници са посветени на въодушевляването и чувството на единство, владеещо дейците на освободителното движение в навечерието на Балканската война.

Наличието на двете прекрасни прозаистични творби – „Хайдушки копнения. Спомени от Македония 1902–1903.“ и „Гоце Делчев. Биография“, в творчеството на П. К. Яворов опровергава категорично тезата за „безплодност на революционните години“, споделяна от проф. М. Арнаудов. И двете произведения са създадени с вдъхновение, каквото рядко се среща в българската литература, но и с точността и прецизността на добрият изследовател-историк. Мястото на „Хайдушки копнения“ и „Гоце Делчев. Биография“ от П. Яворов е до „Записки по българските въстания“ от Захари Стоянов, в тях отново оживява борбата на българите за свобода, но вече на македонска земя.

С двете си книги в проза Яворов прави сериозна заявка за мястото на първи историограф на освободителното движение в Македония след 1878 г.

Третата и определено най-приносна част на изследването е озаглавена „От вестник „Дело“ до вестник „Вардар“ (Македония в публицистиката на Яворов)“.

Най-напред в нея обръщам внимание върху показателния факт, че над 90% от публицистиката на Яворов представлява статии, посветени на Македонския въпрос като част от неразрешения български национален въпрос. Все още е спорно колко са на брой тези статии – между изследователите съществуват различия, но при всички случаи, те са значително над 100, като се има предвид и хрониката на Илинденско-Преображенското въстание във в. „Автономия“ от 1903 г. Това е впечатляваща по количество публицистична продукция дори за дългогодишен професионален журналист, а съдбата отрежда на поета да пише

за Македония едва едно десетилетие. Въпросът за броя на Яворовите статии по Македонския въпрос е отлаган във времето, защото е свързан с този за установяване на неговото авторство за много от тях. Яворов не подписва значителна част от публикациите си, свързани с националния въпрос, и така поставя трудна задача пред бъдещите си изследователи.

Друга особеност на Яворовата публицистика по Македонския въпрос е, че тя не е известна на широката ни общественост, не се знаят дори тези статии на поета, които са доказано негови. Според проф. Михаил Неделчев те не са „усвоени“ и от литературоведите и историците. Едната от причините за това явление намирам в слабата информираност на обществото ни като цяло и на явороведите в частност върху историята на Македонския въпрос.

В изследването правя преглед на **статии по Македонския въпрос в досегашните издания на събраните съчинения на П. К. Яворов**. Първите издатели на Яворови съчинения подхождат внимателно към неговата публицистика. През тридесетте години на миналия век Владимир Василев включва 40 негови статии в томчето с публицистика, а в следващото „свое“ издание Ганка Найденова прибавя към тях още два материала. В първото петтомното издание на събраните съчинения на П. К. Яворов след 1944 г. публицистичният дял нараства почти двойно и съдържа вече 77 статии по Македонския въпрос, а в последното от 1979 г. с уговорки изследователите включват много неподписани статии и публицистиката на поета набъбва до не-реални размери от над 300 статии. Имам сериозни възражения срещу значителна част от материалите с публицистика на Яворов във въпросния втори раздел на Т. 4 от 1979 г.

Според мен Яворов не е автор на осемнадесет статии, включени в последните издания на събраните му съчинения (четири от в. „Дело“ и четиринадесет от в. „Илинден“). Едновременно с това твърдя, че той е автор на петнадесет неизвестни досега статии (пет от в. „Вардар“, пет от в. „Право“, по две от „Дело“ и „Автономия“ и една от сп. „Революционен лист“). Заключение-ята ми се базират на исторически свидетелства и анализ на някои особености на Яворовия публицистичен стил.

Изданията, в които Яворов публикува материали, посветени на националния въпрос, са около 20 на брой. Те са групирани в два подраздела:

1. Редактор и сътрудник на печатни издания на ВМОРО

Тук последователно са анализирани Яворовите статии във в. „Дело“ (1901–1902 г.), в. „Право“ (1902–1903 г.), в. „Свобода или смърт! Бунтовен лист“ (1903 г.), в. „Македоно-одрински куриер“ (Le courrier Macédo-Andrinopolitain) (1903 г.), в. „Автономия“ (Притурка на в. „Автономия“, „Бюлетин на в. „Автономия“) (1903 г.), списание „Революционен лист“ (1904–1906 г.), списание „Македоно-одрински преглед“ („Македонски преглед – Revue Macédonienne“) (1905–1907 г.), в. „Илинден“ (1908 г.) и в. „Вардар“ (1911–1912 г.)

При вестник „Дело“ ситуацията по установяване кои уводни статии принадлежат на Яворов е най-усложнена, защото тук той не подписва нито една своя творба. Трудността се увеличава и от факта, че не всички уводни статии, които обикновено принадлежат на редактора, са негови, както приемат повечето от съставителите на събраните съчинения на П. К. Яворов. Твърдението ми се базира на детайлно анализиране на дейността на П. К. Яворов в освободителното дело през 1902 г. като четник и като агитатор на ВМОРО – и в двата случая тази дейност изисква продължителни отсъствия на поета от столицата на Княжеството, където е редакцията на в. „Дело“.

От всичките 21 статии във в. „Дело“, включени в последното издание с публицистика на П. К. Яворов от 1979 г. като негови, аз отхвърлям с аргументи следните четири: „Борбата започна“, „Младотурската партия в България“, „Годишнината от едно престъпление“ и „На два фронта“. Приемам като общи творби на Яворов с други сътрудници на вестника посочваните до момента като негови: „Обвинителен акт“, „Фирмилиановия въпрос пред съда на българското обществено мнение“ и „Заслужен отговор“, а към тях прибавям още два нови общи материала – „Една недобросъвестна защита“ и „Програмна декларация“.

Статиите на Яворов във в. „Дело“, особено тези от пролетта и лятото на 1902 г., впечатляват с използвания понятиен апарат при именуването на населението в поробените области

– „македонци“ и „одринци“. Например в статията си „Революционното движение и Върховния комитет“ от 19 юли поетът седем пъти употребява термините „македонци и одринци“, дори в ущърб на благозвучието на речта, на което той особено държи. Коя е причината? Отговорът се съдържа в новите виждания на ръководителите на ВМОРО по това време за приобщаване на хора от всички националности към освободителната борба. Тези нови постановки са отразени в преработените програмни документи (устав и правилник) на Вътрешната организация от началото на 1902 г.

Акцент при анализа на материалите във в. „Право“ представляват четирите неизвестни статии на поета, при това подписани от него. Те са: „Член 5 от Статутите“, „Млъкнаха“, „Не му беше сега времето“ и „По „конфиденциалното“ на Помирителната комисия“. Под всяка от тях стои съкратеният псевдоним на поета „Яв.“. По същия начин е подписана и една от безспорните негови статии в същия вестник – „Шипка“. Новооткритите материали не фигурират в нито един том с публицистика на поета в някое от изданията на събраните му съчинения, не са публикувани и в друг сборник или списание. Основната причина, според мен е в приемането от страна на всички изследователи до момента, че в „Право“ спира да излиза в края на октомври 1902 г. А три от посочените материали на Яворов са обнародвани след това.

Обобщеният преглед на статиите на Яворов във в. „Право“, новооткрити и вече известни, налага преоценка на съществуващото мнение за участието му в списването на вестника и от тук по косвен път – на дейността му в освободителното движение през този период. Сътрудничеството на Яворов във в. „Право“ е твърде активно през периода. То може да се сравни само с дейността на един редактор на изданието и фактически Яворов върши точно това – замества редактора Тома Карайовов.

Основната част от публикуваните статии на Яворов във в. „Право“ продължават тематиката, коментирана от него и в предишния в. „Дело“ – яростна критика на дейността на ВМОК „Михайловски-Цончев“. Новото тук е, че след избухване на Горноджумайското въстание тази позиция не само продължава, но и се втвърдява – вестникът отрича да има изобщо въстание в

Македония. На страниците му Яворов подлага на критика дори съратниците си от ВМОК „Станишев“, които под натиска на общественото мнение проявяват склонност да подкрепят въстаниците. Поетът е безкомпромисен и по отношение дейността на Помирителната комисия.

Вестникът „Свобода или смърт! Бунтовен лист“ има редица особености и заема важно място в израстването на П. К. Яворов като публицист и като деец на освободителното движение на българите в Македония и Одринско. Изданието представлява и ценен принос в развитието на българската журналистика изобщо. Първата особеност е, че той е ръкописен и хектографски вестник, втората – че се списва на територията на Османската империя в условия на нелегалност, третата – че е издаван продължително време – близо четири месеца през зимата и пролетта на 1903 г., и то само от един автор – П. К. Яворов (неслучайно някои изследователи го наричат „моновестник“. Поради тази причина за авторството на статиите във в. „Свобода или смърт“ няма никакво колебание у изследователите. По отношение изворовата база на изданието посочвам, че в БИА при НБКМ има две запазени течения на вестника и това е много обнадеждаващо за всички изследователи на живота и творчеството на Яворов и на историята на македонския въпрос. До момента се приемаше, че има само един екземпляр в къщата музей „П. К. Яворов“ в гр. Чирпан.

Изданието е анализирано от всички страни – цел и начин на списване, редакционна колегия и печатница, разпространение в Македония и в свободна България, структура и статии, тематика на уводните статии. Значението на вестника най-точно се измерва с влиянието, което оказва върху читателите, за които е предназначен. Македонските българи жадно и с нетърпение очакват всеки следващ брой на „Свобода или смърт“, приемат го като отдушник и напътствие, като свой вестник. След години самият Яворов споделя наложилата се оценка за обединяващата роля на изданието в освободителната борба.

В досегашните издания с публицистика на Яворов не е поместена нито една статия от в. „Македоно-Одрински куриер“ от 1903 г., но Павел Генадиев оставя изрично сведение, че П. К. Яворов е негов сътрудник. Поетът помества два материала във

вестника, посветени на положението на населението в Македония. Втората статия „О, спи ли Бог? О, Бог не види ли?“, чрез която реагира на извършените от турците издевателства над хората от Кратовско, е една от най-силните и колоритни негови публицистични творби.

С издаването на вестник „Автономия“ и „Бюлетин на в. „Автономия“. (Задграничен лист на Вътрешната Македоно-Одринска организация), чиято главна цел е да информира българската и европейската общественост за хода на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. в Македония и Одринска Тракия, П. Яворов и Тома Карайовов стават летописците на въстанието. Характерът на поместените материали в „Бюлетина“ е разнообразен. Разбира се, поради насочеността му да информира ежедневно за случващото се във въстаналите области, преобладават късите, съставени от няколко изречения съобщения, телеграми и писма, получени от различните горещи точки. В 60-те броя на вестника са поместени над 600 съобщения за случващото се тогава в Македония и Одринско. От друга страна, не мога да отмина услугата, която правят редакторите на вестника на бъдещите историци, като публикуват в пълен вид важни документи на ВМОРО, свързани с въстанието.

Много е трудно в такъв тип информационно издание да се отделят статиите на Карайовов от тези на Яворов, колкото и различен стил на писане да притежават двамата редактори. Все пак сред стотиците материали, поместени във вестниците „Автономия“, аз откроявам пет, принадлежащи само на Яворов, единият от които е и подписан от него.

В списанието на ВМОРО „Революционен лист“ (1904–1906 г.), негласно приемано като орган на оформената „левица“ в Организацията след въстанието, Яворов помества два публицистични материала – статиите за Гоце Делчев и за Питу Гули. До този момент специалистите не са обърнали внимание на втората статия и тя не е включена в издание с публицистика на П. К. Яворов. Статията „Пито Гули“ представлява биографичен очерк за героя на Крушовската република по време на въстанието. Създадена е с искрено чувство на възхищение пред паметта на легендарния комита и е подписана с инициалите на поета „П. Я.“.

В изследването е открояна дейността на П. К. Яворов в литературно-художественото приложение на списание „Македоно-одрински преглед“ от 1905–1906 г. Поетът не само е доказан сътрудник на списанието, но и редактор на последните пет книжки за 1905 г. Негови са със сигурност няколкото биографични очерка за загинали дейци на освободителното движение в двете области, публикувани обичайно на първа страница на литературното приложение, придружени с портрет – за Методий Патчев, Славко Арсов, Атанас Бабата.

Кои са статиите на П. К. Яворов и какъв е приносът му в издаването на в. „Илинден“? Самият Яворов оставя писмено свидетелство, че започва работа във в. „Илинден“ от средата на май 1908 г. и то за мен е с най-голяма тежест. Приблизително по това време той поема и редакторството на вестника, поне до 5 август 1908 г., когато официално е назначен за изпълняващ длъжността драматург при Народния театър в София. Не всички уводни статии през периода май – август 1908 г. обаче са на Пейо Яворов, както са приели колегите в двете последни издания на публицистиката му. Подобно на ситуацията при издаването на в. „Автономия“ и „Бюлетин на в. „Автономия“, където Яворов си партнира успешно с Тома Карайовов, във в. „Илинден“, това сътрудничество се осъществява най-вече с утвърждаващия се тогава бъдещ блестящ журналист Данаил Крапчев.

Тематиката на Яворовите материали във в. „Илинден“ върви от „вътрешните“ проблеми на ВМОРО към „външните“. Водоразделът е Младотурският преврат в Империята от юли 1908 г., преобразил коренно условията, при които действа освободителното движение на българите в Македония. Като нова тема в статиите му се налага борбата със сръбската и гръцката въоръжена пропаганда в Македония. Във вестник „Илинден“ публицистът Яворов демонстрира трезва, държавническа мисъл, забележителна далновидност по отношение на протичащите процеси в Турция и вяра в способностите на народа за освобождение.

В създаването на в. „Илинден“ се ражда и забележителният творчески тандем П. Яворов–Д. Крапчев. Двамата публицисти не само „се редуват“, по израза на Крапчев, в списването на политическите статии, но създават няколко пъти и „двойка ста-

тии“ по една тема в два последователни броя. За подобно партньорство са нужни еднакви възгледи по основните проблеми и сходен начин на изразяване. Творческият публицистичен тандем Яворов-Крапчев продължава успешното сътрудничество и в следващия легален вестник на ВМОРО – в. „Вардар“.

До този момент нито една статия на П. К. Яворов от вестник „Вардар“ (1911–1912 г.) не е включена в издание на съчинения с негова публицистика. На много малко хора въобще е известно, че Яворов сътрудничи на този вестник. Статиите на Яворов във в. „Вардар“ не са подписани. Разбира се, това се отнася за уводните, редакционните статии, защото на страниците на вестника той публикува няколко свои известни вече материала, които подписва с пълното си име.

От всички публикации на поета във в. „Вардар“ се откроява с особеното си въздействие статията „Народният вик“, посветена на изтръгнатия от гърдите на българите вик „Война!“ – ставан три десетилетия, но сега огласил площадите на България при многобройните протестни митинги, заляли страната. Защо тази великолепна статия на Яворов не е намерила до днес място в томовете със събраните му съчинения? Защото Вл. Василев не е знаел за нея преди 9.09.1944 г., а след тази дата редакторите и съставителите на Яворовите съчинения са смятали за недопустимо да представят любимия поет като „войнолюбец“, идеализирали са и са клиширали образа на истинския Яворов.

2. Публикации на П. К. Яворов по Македонския въпрос в други издания

Тук са анализирани статиите на Яворов във в. „Софийски ведомости“ (1903 г.), списание „Мисъл“ (1905–1907 г.), в. „Пряпорец“ (1907 г.), списание „Демократичен преглед“ (1908 г.), списание „Съвременна мисъл“ (1910 г.), в. „Камбана“ (1910 г.), в. „Голос Москвы“ (1912 г.), в. „Le droit du peuple“ (1912 г.) и списание „Съвременна илюстрация“ (1913 г.).

В повечето случаи техните редактори се обръщат специално към Яворов с молба за коментар, статия или интервю по конкретен повод, друг път той сам предлага „горещ“ материал, за да защити позицията си пред по-широка и непозната аудито-

рия. Тези материали имат стойност като извор по темата, но те също спомагат за изясняване характерните черти на Яворовата публицистика за Македония.

Внимателният преглед на публицистиката на Яворов по Македонския въпрос от 1901 до 1913 г. налага интересни заключения в няколко насоки. Първата е по отношение на тематичната насоченост на неговите материали. Тя тръгва от вътрешните проблеми на освободителното движение, които той разисква в началните си вестници „Дело“ и „Право“, минава през същината на революционната борба във в. „Свобода или смърт“ и „Автономия“ и достига до някои външни аспекти на Македонския въпрос и налагането на неговото разрешаване чрез война – във вестниците „Илинден“ и „Вардар“. С други думи, голямата тема „Македония“ у публициста Яворов търпи съществено развитие през годините, обогатявайки и разширявайки своя обхват.

Многогодишната публицистична дейност на Яворов, посветена на Македонския въпрос оборва едно дълго повтаряно през годините твърдение, че участието му в освободителното движение е кратък период от неговия живот, приключил след краха на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Само бегъл поглед върху хронологията на Яворовите публикации по темата показва друго. През всичките години, от 1901 до 1913 г., без прекъсване той пише за Македония.

Цялото изследване по безспорен начин доказва, че Македония е доминираща тема както в живота, така и в творчеството на Пейо К. Яворов. Тринадесет години, най-активните от живота си великият поет отдава в служене на каузата за нейното освобождение. За него Македония е тази част от Родината, която е онеправдана и с най-тежка участ, затова към нея той проявява действителен патриотизъм. И прави това доброволно, безкористно и със завидно постоянство.

С дейността си в краткия исторически период от началото на двадесетото столетие до края на Балканските войни Пейо К. Яворов става емблематичен представител на всички българи от свободната част на Отечеството, посветили се на свободата на Македония.

ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

I. Обобщаващи

1. За пръв път е обобщено знанието по темата „Яворов и Македония“.

2. Доказано е доминиращото място на Македония в живота и в творчеството на Пейо К. Яворов.

3. Доказана е ръководната роля на Пейо К. Яворов в освободителното движение на българите в периода до Балканските войни 1912–1913 г.

4. Направен е нов прочит на публицистичното наследство на Пейо К. Яворов.

II. Конкретика

1. Анализ на всички публицистични творби на Яворов по Македонския въпрос в издаваните от него вестници на ВМОРО.

2. Анализ на всички статии на Яворов по Македонския въпрос в други печатни издания.

3. Установяването на авторството на Яворов на петнадесет неизвестни досега статии (пет от в. „Вардар“, пет от в. „Право“, по две от „Дело“ и „Автономия“ и една от сп. „Революционен лист“).

4. Отхвърляне авторството на Яворов за осемнадесет статии (четири от в. „Дело“ и четиринадесет от в. „Илинден“), включени в последните издания на събраните му съчинения.

5. Доказване редакторската дейност на Яворов във в. „Право“.

6. Доказване непрекъснатостта на участието на поета в освободителното движение за периода 1901–1914 г.

7. Доказване на ролята му на „човека – институция Задгранично представителство на ВМОРО“ през 1913 г.

8. Включване на нов изворов материал по темата.

Публикации на М. Бошнакова по темата
на дисертационния труд

Самостоятелни издания

1. **Личните бележници на П. К. Яворов.** Състав., разчетен текст, увод и обясн. бел. М. Бошнакова. Факс. изд. София, **2008**. 430 с.

Статии

2. **Новооткрити части от бележник на Яворов.** (Едно допълнение към публикуваните бележници на П. К. Яворов). – В: *Яворов* – литературни и биографични сюжети. София, **2009**, с. 125–131.

3. **Яворов – апостол на Македония.** – *Македонски преглед*, **2011**, № 4, с. 7–34.

4. **Вестникът на П. К. Яворов „Свобода или смърт! Бунтовен лист“ (1903 г.)**. – В: *Beati Possidentes*. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. дфн Б. Христова. София, **2012**, с. 124–137.

5. **Македонските войводи за Яворов.** – *Литературен свят*, **2012**, № 34. Достъпно на адрес: <http://literaturesviate.com/?cat=112>